

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏՅՈՒՏԱԿԱՆ

ԺԳ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 յր. :
Վեցամսեայ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 60 Կ. :
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 60 Կ. :

ԹԻԻ 8, ՕԳՈՍՏՈՍ

Ա Թ Մ Ո Ւ Մ Չ Ե Ս Ե Չ

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԺՈՂՈՎՈՐՈՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎՈՐԻՆԵՐՈՅ, ՆՈՒԹԵՐ ՊՈՏՄՈՒ-
ԹԵՆ ՀՆՈՍ ՄԻՋՆԻՎՈՐԵՆ ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԵՆ ԸՍՑ
ՀԱՅԿԵՅ Ե ՎՈՐԻ

(ԸՊրոսթիտուտ)

3.

Բորոգ գլուխն՝ «Ընդդ-
յալ էս համար
Վարդանան հա-
մանակ, գործոյս
ամենէն ընդարձակ
բաժիններն մին
է. (§ 90—165),
իւշակեսարգէնո-
րաբիւր կը ցու-
ցնեն՝ այստեղ ջանացած է հեղինակն մի առ մի
պարզել առական բազմախուռն հաւաքմանց պէս-
պէս խմբերն, իւրաքանչիւր ձեռագրի հաւաքման
բովանդակութիւնը համեմատելով ազգակից միւս
հաւաքմանց հետ, եւ այս վերլուծութեամբ
որոշել անոր պատշաճ տեղը այն խմբերուն մէջ :
Ընոր համար մի առ մի բննութեան կը գտնենք

Հոս Վարդանեան առական բազմաթիւ ձեռա-
գիրներն որ ծանօթ են, իւրաքանչիւր տեղ
գետնելով համեմատական տախտակ մը՝ ուր
նշանակուած կը տեսնուի նոյն ձեռագրին բո-
վանդական առկայքներն եւ անոնց համապատաս-
խանող թուերը միւս խմբերու մէջ. (այս գլխոյ
մէջ կան՝ ցատտակը Գ.—Ի.) Մեզի անհնար է
այս անթիւ մանրամասնութեանց մէջ մտնել.
ուստի կը շատանայք նշանակելով գլխաւորա-
բար ձեռագիրները :

Մանրակրկիտ հետազոտութեանցս առաջին
մասը (§§ 90—109) կը սկսի դարձեալ
Աղուեսագրերով եւ Վարդանայ առականց այն
հաւաքմամբ որ կը գտնուի Պարիսի ձեռագրաց
մէջ : Առաջինը կը նշանակուի ձգ համառօտու-
թեամբ, երկրորդը V (= Վ.—վարդան) վան զի
կը համարուի իբր օրինակ «ուղիւղ» բնագրին
Վարդանեան հաւաքմանց, երկուքն ալ կը ներ-
կայացընեն «Վարդանեան» հաւաքմանց մէկ
ցիղի երկու տարբեր ձեւեր : Մանրամասն յա-
ռաջ բերուած կը գտնենք Աղուեսագրաց բոլոր
տպագրութիւններն¹ (§ 91) : Այսչափ տպա-

1 Առաջին տպագրութիւնն՝ «Գիրք աշխատչաց եւ
առաջնորդութեանց օր է Աղուեսագիրք... 8Ամա-
թիւտամուս» 1668—1669 (սկսած 1668 հոկտ. 1 եւ աւար-
տած 1669 յունուար 20) կը պարունակէ յորենացոյ
Աշխատչագրութիւնն (էջ 3—65), Մշտնացոյն էն (էջ 65—
88) եւ Աղուեսագիրք (էջ 1—211) եւ ցանկ : Ընդհանրապէս
նոյնպէս են միւսներն ալ. այսպէս՝ երկրորդը Մարտիկ
1676, երրորդը՝ Մարտիկ 1689 (էջ 85—276 «Գիրք առա-
պիւրանութեանց օր առ Աղուեսագիրք արարեալ սոխ
խրատու եւ զգուշութեան»), չորրորդը տպուած բուն Լի-

գրութեանց հանդէպ յետագայի «Ղրուեսագիրք», այսինքն առական ճիշդ նշյ հաւաքումն՝ ցայսօր միայն ձեռն հատ ծանօթ է. այն է մեր Մատ. Թիւ 31, խորագրով՝ «Գիրք առական արարեալ սահման խրատու. եւ գգուշութեան», ուստի բնական է որ ասոր ղովանդակութիւնը վերլուծած է հեղինակը (§ 92): Հաւաքածոյն թերի է, վասն զի մինչեւ ճժԳ. առակ կը հասնի. այլուստ այնչափ մեծ է համաձայնութիւնն որ ուրիշ տեղ մը՝ կասկած յայտնեցինք թէ մի գուցէ տպագրէն օրինակուած ըլլայ: Միւս կողմանէ ալ Վի կամ՝ «Հաւաքման առական Վարդանայ», ցայժմ նոյնպէս միակ ձեռագիր մը ծանօթ էր, այն է Պարսիկ Ագգ. Մատեանդարանի մէկ օրինակը (anc. fonds Nr. 135), ինչպէս յիշատակարանէն կը տեսնուի՝ Ռ-ի. (= 1615) ասորին գրուած խոստումնալիցի զեարդոս երկցուէն:² Ասկէ եղած է այն մասնական հրատարակութիւնն 45 առական՝ հանդերձ գաղղիներէն թարգմանութեամբ, չհաշուելով նաեւ մասնաւոր առանկներու հրատարակութիւնն այլեւայլ տեղեր եւ ասոնց մասին եղած այլեւայլ գրուածքները:³ Այժմ հայագետը կը նշանակէ ճիշդ նոյն կարգի

«Հաւաքման առական Վարդանայ» (= V) երկրորդ օրինակ մ'ալ, այն է Վնենտկոյ Թ. 1194, զոր ծանօթ հնագէտն Պր Ս. Ալշին 1872ին գնած է ի Կ. Պոլսի, նորագիր (տես § 95): Արդ այժմ եթէ համեմատենք առական թուերն մէկ կողմանէ Աղուեսագրոց, միւս կողմանէ՝ «Հաւաքման Վարդանայ», Պարսիկ ձեռագիրն հետ, կը տեսնենք կրկին երեւոյթներս. նախ կան Աղուեսագրոց առանկներ, որ կը պակսին Պարսիկ ձեռագրի հաւաքման մէջ, ընդհանառակն Պարսիկ՝ Հաւաքումն Վարդանայ, ունի բազմաթիւ առանկներ ալ որ չկան Աղուեսագրոց մէջ. այնպէս որ յատուկ այս նպատակաւ յօրինուած Ցախտակ մը կը ներկայացնէ 67 առակ աւելի Պարսիկ հաւաքման մէջ (տես § 96—101. յատկապէս՝ Տիւս. Գ): Բնականապէս այս ամէնը նոյն հաւաքման նախնական վիճակին չէր վերաբերեր, ուստի զանազանելու է հիմնական եւ կողմնական տարրերն, եւ ներկայ կամ անագին վիճակն՝ հնէն, հնագուէնէ եւ աւելի եւս նախնականէն, միւս կողմանէ աչքի առնել ունենալով երկուքին (ag եւ V) ալ ներկայ վիճակին բաղդատուութիւնը. (յատուկ բաղդատական տախտակ մը տես էջ 116—117, Տիւս. Ե): Այս եւ յարկորդող ուրիշ համեմատական արդիւնքն այն է որ՝ ինչպէս ըսինք՝ թէ Աղուեսագիրքն եւ թէ Վարդանեան հաւաքման «Սովորականը» (V) երկու խմբեր են առական հաւաքման:

Միացեալ բոլոր հաւաքումներն ալ, որոնք դարձեալ բազմաթիւ խմբերու կը վերաբերին, կրնանք երկու գլխաւոր տեսակի բաժնել, ընդարձակ հաւաքումներ (տես § 110—147) եւ համառոտ հաւաքումներ (§ 148—159): Ընդարձակներուն կարգէն են ի հարկէ նաեւ վերոյիշեալներու, յատկապէս Սովորական յորընդումը (V): Վերջինս երկու խմբանութեամբ ալ կայ, մին հնագոյն (I)՝ Էլմիածնի ձեռագրի մը համեմատ, միւսը նորագոյն (Երեւել V), զորոնք երկարօրէն իրարու համեմատած է հայագէտն եւ անոնց պէտքէն յատկութիւններ որոշած, (համեմատական տախտակ մը՝ էջ 120—121, Տիւս. Զ) բազմաթիւ առանկներ ալ թարգմանաբար յառաջ բերելով, վերլուծելով յատուկ մասունքն Սովորականին կամ Պարսիկան ձեռագրին եւ Աղուեսագրոց, որոշելով այլեւայլ խմբեր հաւաքմանց (Յ, Զ եւ Ն, տես § 110—124): Ընդարձակներու կարգէն է Էլմիածնի մատենադարանի մէկ ձեռագիրը՝ նորագուած ՌժնԳ. (= 1694) թուին դասիթ Ղրիմցիէն, պարունակելով «Պատարագի մեկ-

վումը 1698, բայց այսպիսի ձեւառոտով՝ «Գիրք աշխարհաց եւ անասնաբանութեանց որ է առեւտարիք» Ի Ս. Էլմիածնի՝ Ներսիս Լոբզե-դարեան եւ: Մտերմամտութեւնք կը թողուին յիշել:

1 Տես «Յուսկոյն, էջ 179 (Թ. 31, Թ. Զ. 107—178):

2 Յիշատակարանը տես Հայագետի քաղ (էջ 104), ուր է միջ այլոց կ'ըսէ՝ «Արդ գրեալն Առական գիրքն... ինչ առանկալ է այս առն առանկանայրանի եւ տեղեւորհշուշէն եւայլման... քաղ քաղեցիկն Վարդանայ... յիշեալքն է մարդոյսլ աշուշան ձեռ զանարձան Պետրոս երեցոյ զնուածալիցի, որ զառական գիրքն գրեցի, գրեալն զորոնքս է թիվին Ռ-ի. ապառառտ ամայոյ Զ. աւելի իջիկ... Եւ անարձան Պետրոս երեցոյ յոյժ աշխատեցոյ այսմ առաւել. որ գրեցի յայրի տանին բազմանքս շատ եր աղբարի: Գարնեալ յիշեցք է մարդոյսլ աշուշան ձեռ զՍարգիսն արհեստիկարանի որ զառական գիրքն գրել երեւոյն են: Վերջի կցուած է՝ «Արդ եւ Սարգիսն երկուրորոց գրեալ հայագետութեան յանձն տաի թիվին Ռ-ի. տեսան ինչ Զեր Եղիշնեան կարծութիւնն են:»

3 Մտերմամտ յառաջ կը բերէ հայագէտն, տես § 94 լեզուին: Գրեւորք է «Հարձեղիք Առական Վարդանայ, Choix de Fables de Vartan en arménien et en français de St. Martin. Paris 1825: Այս առթիւ գրուածներէն յիշելիք՝ Neumannի յօդուածն ի Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik, 1829, II, 358—360. գրածալ Հոմար. K. L. Roth, Die Aesopische Fabel in Asien, ի Թերթին «Philologus», VIII, 1853, էջ 133 եւն: Առանկն առանկներ յառաջ լցու տեսան են ի «Բազմալեզու» (տես 1847, էջ 342. անդ՝ 1848, էջ 250. անդ՝ 1855, էջ 38, 206, 278, 344. անդ՝ 1856, էջ 38, 68. անդ՝ 1861, էջ 25. անդ՝ 1877, էջ 61. անդ՝ 1883, էջ 345. անդ՝ 1887, էջ 139, 196, եւն) շարք մ'ալ Հ. Ղ. Բաշմաշեանի «Հնագոյնութեանց մէջ» (Բ. էջ 278—292. հմմտ. «Հանդէս Ամ» 1890, էջ 251—253):

Մասնենագարանին Թ. 174 ձեռագրին՝ փորժիկ քաղաքացուն 12 կտորով (Թղ. 180—181, 183—185), որ այսպեսպես քաղաքան են ընդարձակ հասարակաց որ եւ անձանցով խմբագրութենէ մը (§ 157), էլ միմեանի ուրիշ մէկ ձեռագիրը՝ Թ. 2189 («Մայր Երեսգահ», Թ. 2146) նոսրցի դեռագիր մըն է 1617ին գրուած, որ ի միջի այլոց՝ ունի «Գիրք առական ասացեալ փորժապետին Վարդանայ ի պետ Տոգոյ եւ մարմնոյ պիտանի», եւն։ Այս հասարակութիւն, զոր հայագետն A կը նշանակէ, քաղաքացի մըն է ընդարձակ եւ անապահապէս հասարակութիւն մը. (տես § 158.) Նշոյալիս հասարակութիւն մըն է «Բանք առականութիւն, Վենետիկ», Թ. 1493 ձեռագրին մէջ, ուր կան Միսիթարայ առականներն ալ, եւ յիշատակարան մ'ուր կը խնդրուի յիշել «զանխմատ ծառայս Ասար Սերաստացի», (տես § 159.) Ուրիշ նման հասարակութիւն յետոյ ալ յիշելու առիթ պիտի ըլլայ։

Այսչափ բազմատեսակ հասարակութիւնք եւ պէտքս խմբագրութիւնք բնականապէս ոչ մէկ անձի եւ ոչ մէկ ժամանակի գործ են։ Եստակապէս ընդարձակներուն կազմակերպութիւն ու զարգանան եղած է անշուշտ հետզհետէ։ Այս զարգացման ակնյայտին նշանն են ի միջի այլոց մի եւ նոյն առական կրկին թիւով եւ ձեռքով գտնուիլը (տես § 160)։ Զարգացման ընթացքն լուսաւորելու համար լաւագոյն եւ բաղձալի միջոցներէն մին է ցայժմ ծանօթ բոլոր օրինակներն ու խմբերը աշխարհագրական եւ ժամանակագրական կարգաւ դասաւորել եւ ձեռագրաց իրարու հետ ունեցած կապը շնորհաբէլ։ Ուղղագրութիւնն, ուղղագրական գրութիւնն ու վրիպակներն անգամ այս մասին յարմար միջոց մըն են՝ ձեռագրի մ'ուրիշին հետ ունեցած կապը որոշելու համար։ Այս կէտն շատ ընդարձակ կերպով քննութեան առած է հայագետը, մի առ մի բոլոր ձեռագրաց ուղղագրութիւնն ուսումնասիրելով (մանրամասն տես § 162, էջ 164—170)։ Նոյն խնդրոյն վրա հասարակութեան անշուշտ մըն չէ՝ զարգացման ընթացքը ճանշնալու։ Օրինակի համար — 20—30 թուով առականութիւն հասարակ մը (*) ճիշդ կրկնապատիկ ածելով՝ յառաջ կու գայ ք խումբ մը 40—60 թուերով (C, C*, * ք, BE.) Նոյնը զարձակ կրկնապատիկ ածելով՝ կ'ունենանք ք խումբ մը 80—

120 առականով (B, *O), եւ զարձակ վերջինս նոյնպէս կրկնապատիկ ածելով՝ կ'ունենանք ք խումբ մը 160—240 թուերով (I, V, ag, G, D, W), որմէ՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ է նաեւ, պարզեալ «Ողտեսագիրքն», (տես § 163)։ Այս ամէն տեսակներն ալ «Վարդանեան», հասարակութիւն կոչուին, բայց ի հարկէ ոչ թէ ամէնն ալ վարդանէն են։ Այս վերջին կէտը կը միայ քննութեան յաջորդ գլուխներուն։ Աւելի եւս պէտք է զանազանել բազմաթիւ «հոգեշահ», «խրատական», «զուարճալի, եւն հասարակութիւններն որ կան (տես § 164—165)։

4. «Վարդանեան Առիւթ» նիւթ է շորորդ գլխուն (§§ 166—249), որ կը պարունակէ յատկապէս բազմաթիւ առականութիւն թարգմանութեամբ եւ համեմատական գիտողութեամբ։ Միակ վարդան, որ իրաւամբ առականութիւն կը յորըրջուի, մեզի համար է Վարդան Արիւթ խրատական-բարոյիչն, որ իւր ժամանակին մեծ ժողովրդականութիւն վայելած է։ Սակայն մեր հասարակութիւնք մէջ որ վարդանայ անուամբ են եւ ընդհանրապէս համացել յիշատակարանաց մէջ գտնուող միայն այն առականները՝ կրնան վարդանայ Արիւթից ըլլալ, որոնք հոգեշահ նշարագիր ունին, յարակից ունենալով խրատներ կամ պոստիւլ կողմած բարոյական-յորդորական, Հաւա ուրիշներն որ վարդանեան հասարակութիւն կը գտնուին, օտար տարրերով կ'երեւան, համահասարակութիւն հետաքրքրական տարրերու հետ։ Այս եկամուտ տարբերակ վրայ խօսուեցաւ նախընթացներու մէջ, եւ յատկապէս պիտի խօսուի յաջորդ հինգերորդ գլխով։ Հոս այս գլխուն նիւթ կը մնան մնացեալ առականներ, բաւական մեծ քանակութեամբ, զորոնք յառաջ բերուած կը գտնենք թարգմանութեամբ (§ 166)։

Իրաց այս վիճակին մէջ՝ անշուշտ ըլլով նաեւ բոլոր եկամուտ կտորները՝ պէտք է զանազանել հասարակութիւնք մէջ հիշատակուող որոնք հետ վարդանայ անունը կարենայ աւելի եւս իրաւամբ կապ մ'ունենալ, եւ յետագայ խաւերը, զարգացմունքն են, եւ կարեւոր կէտ մըն էր քննադատութեան ուսումնասիրել այս բաժինը, յատկապէս՝ եկամուտները դուրս հանելէն ետքը՝ մնացեալ կտորներուն քանակութիւնը։ Ահա այս է որ եղած է ներկայ գլխովս։ Յիշեալ մնացորդ կտորները ցրուած կը գտնուին այլեւայլ հասարակութիւնք մէջ, սակայն անօգուտ բան էր հոս զանոնք յառաջ բերել փորձել իրենց խմբերով։ Նոյն խնդրոյն պատճառաւ որ շատ կտորներն այլեւայլ խմբերու մէջ կը գտնու-

*) Ձեռագրին գրուած է 16746 նշա յառաջ, տես «Երեսգահ» 489—492, յատկապէս՝ 491ր։

նուիւն, ոմանց շատ մը հաւաքմանց մէջ ալ կը հանդիպինք, ուրիշներու՝ քանի մը խմբերու մէջ, միւսները՝ միայն մէկ տեղ: Աւելի կրնար թերեւս պատշաճիլ դասաւորել զանոնք իրենց ինքզուրկան-յորդորակներու նիւթոց կարգաւ, բայց այս ալ անգործադրելի էր: Ուստի յառաջ բերուած են առակներն այլաբանական կարգաւ (կ'ենթագրուի ուստ թարգմանութեան համեմատ):

Հոս քննութեան կ'առնուին առակներ թուով 83, զրուած այլեւայլ հաւաքմանց մէջ ամէն կողմ, ուստ թարգմանութեամբ յառաջ բերուած, եւ լուսաբանուած այլեւայլ դիտողութեամբ: Այս ամէնը կը գրուէ գլխուս գրեթէ բոլոր հատածները (§ 167—248), սկիզբը միայն ձախով ներածական հատածը, զոր տեսնէք, եւ վերջն ալ հատ մը վերջաբանական, որ իբրեւեղականութիւն կրնայ նկատուիլ այս համեմատութեանց:

Յիշենք այստեղ քննուած առակները՝ ՄԻԳ՝ «ՆՏոգ պարտական» (զոր ունի միայն D.) Ժ՝ «Դրացի եւ լեզուահաստ եղն» (ունին V ag BD.) — ՂԸ՝ «Մշտաւ եւ հնդկահաստ» (ունին VJ.) ՄԺԳ՝ «Ալբի եւ Որդին» (ունին ag BD.) ԵԺԺ՝ «Ուղտ, Գայլ եւ Աղուէս» (VJ ag B, ուրիշ խմբագրութեամբ CC՝ արարելէն թարգմանութեան մէջ հոս «Թուս», աղուեստ անուան տեղ «Ծխելու» կը կարդանք:) ԺԸ՝ «Կողեւն եւ յաւանակ եւ խոյզ» (VJ, միւս ձեռագրաց մէջ կայ երեք տարբեր խմբագրութեամբ:) ԵԵ՝ «Զինորդ-գայլ եւ Աղուէս» (VJ ag BD), ԶԳ՝ «Ագաւ եւ ձագքն» (VJ ag G), ԻԴ Ագաւ պանիր ի կտուց եւ Աղուէս» (VJ, եւ չորս ուրիշ խմբագրութիւնք, Ողիմպիստ քով եւն.) ԶԻԸ, ԻԸ, ԼԲ, ՄԲ, ԶԻԵ, ԺԺ, ՅԵԱ, ԶԼ, ԻԶ, ՄԵԸ, ՄԺ, ԶԼ, ԶԴԴ, ԶԲ, ՄԼԳ, ՄԵ, ՄԴ, ՄԵԱ, ԵԸ, ԶԸ, ՄԵԱ, ՄԴԲ, «Թա-գաւոր եւ ձկուէր», համեմատական «Իշխան եւ ձկուէր» Բարուստիսի ներմուծելոց մէջ՝ Հար. Գ, 148—9, եւ Վարգանայ առակաց մէջ՝ ԻԺ, տես Հար. Գ, 103.) ԱԱ, ԶԼ, ԼԴ, Գ, Ե, ՂԶ, ԼԺԲ, ՄԼԴ, ԶԸ, ԵԴ, ԶԴ («Աղուէս եւ զրեհ» VJ ag BD, ունի նաեւ Br. տես Հար. Գ. 98 թիւ՝ Թ.) ԶԳ («Աղուէս եւ սառն» ըստ VJ ag ag BD, նոյնը Br. տես Հար. Գ, 98. թիւ՝ Ը.) ԶԴԳ, ԶԵ, ԿԲ, ՂԵ, ՂԶ, ԺԳ (երեք խմբագրութեամբ), ԶԺԲ, ԺԴ («Իմաստուն աւագէշ ըստ

VJ, նոյնը Br. տես Հար. Գ, 104—5, թիւ ԼԴ. եւ Բարուստիսի S կամ՝ Սեւանայ ձեռագրին մէջ՝ Հար. Գ, 148՝ ԹԶ.) ՄԵԶ («Իմաստուն դասաւոր», ունի միայն D.) ՂԴԴ, ՄԴԴ («Մկուէր սպառազինեալք» միայն D.) ԻԲ, ԶԼԲ, Գ, ԶԴ, ԶԶ («Արամազդ եւ աւճ, ըստ VJ), ԶԴԴ, ԶԶԶ, ԶԼԵ, ՄԼԲ, ԶԶԶ, ԶԵ, ԻԵ, ԻԱ, ՄԶԶ, Ի («Ինամեհիստ աքիս, VJ եւ Br. տես Հար. Գ, 102 թիւ ԻԴ.) ԵԴԴ, ՄԺԺ («Քահանայ եւ մագործ», ըստ ag ABD), ԵԶԸ, ԶԸ («Քայտահատք եւ ծառք, ըստ VJ, եւ Br. տես Հար. Գ, 99 թիւ ԺԴ.) ՄԶԼ («Միայն D.) ԶԴ («Եղէդն եւ ծառք ըստ VJCC»), ՄԿ («Սպանող» միայն D.) ԶԵ, ՄԶԵ («Սուրխամահի, ձուկն — պարսկ. Զահար միայն D.) ԶԵ, ԵԵ («Ար մարդասպան») եւ ՄԼԳԸ (ըստ DԻ):

Գլեւոր չէ սակայն կարծել որ այս ամէն առակները, զոր յիշեցինք, ամբողջովին առեալ՝ ներկայացընեն զՆիւթիսի եւ համեմատութեան ծառքիս իստ իւր համարման Վարգանայ, զատորք ընտարելով Վարդանեան հաւաքմանց մեր օրինակներէն՝ կը ստանանք միայն նիւթիսի, համեմատելու իստ մը, որ սակայն ըստ ամենայն հաւանականութեան կազմուած է հեղաշեւտ գումարուելով կուտակուելով: Մեր ձեռքն եղած ատաղձով անհնար է այս Տիմանկանի զարդացման աստիճանները պարզել մանրամասնութեամբ, իսկ անհոգուս ենթագրութիւններ եւ կարծիքներ յառաջ բերելէն ըստ կարելոյն հրաժարելու ենք: Մեր ձեռքն եղած նիւթերը հազիւ կը ներեն Վարդանեան հաւաքմանց Տիմանկան կազմութեան պատմութիւնը նշանակել ընդհանուր գծերով, եւ ասոր պիտի դառնանք. (§ 249.)

5. Հինգերորդ գլուխը, որ բաւական ընդարձակ է (§ 250—311), բնականապէս՝ քանի որ նախընթացը նուիրուած էր Տիմանկան խաւին ուսումնասիրութեան՝ ընծայուած է Միստիսիսի եւ համեմատ տարերայն հետազոտութեան: Աստիճաբար ալ սերտ կապ ունենալով այլեւայլ նշանագրութեամբ թարգմանական բազմատեսակ առակաւոր, հոգեշահ, խրատական եւն հաւաքմանց հետ, վերջինք ալ յատկապէս աշարարութեան առնուած են: Եւ որչափ պէսպէս հաւաքումներ, խմբեր ու խմբագրութիւններ կը ներկայացընեն նաեւ այս այլաբան հաւաքումներ, որոնց փոխադարձ յարաբերութիւնքը Վարդանեան հաւաքմանց հետ պարզաբանել կարեւոր կէտ մըն է: Այս կարգի հաւաքմանց քննութեան նուիրուած է Տիմանկան գլխուն մեծագոյն մասն. (յառ-

1 Առակաց այս թուները հոս եւ այլուր փոխ կ'ենթագրուի՝ հոյապետի հրատարակութեան համեմատ եւ. ուստի տես Հար. Բ, 383 եւն եւն:

կայէս § 252—64.) Այսպիսի հաւաքում մը կայ՝ դժբախտաբար թերակատար՝ էշմիսնի թ. 2189 ձեռագրին մէջ (թղ. 90ա—95բ) որ գրուած է 1617ին, ինչպէս արդէն վերն յիշուեցաւ, Հայագէտն այս հաւաքածոյն կը նշանակէ E առումը. (տես § 252.) Նոյն հաւաքումն է նաեւ էշմիսնի թ. 2281 ձեռագրինն (ըստ «Մայր Ծուցակի» թ. 2237՝ թ.Ձ.—ժ.Է. դարէն), զոր Հայագէտը F առումով կը նշանակէ, եւ որ նոյնն ունի «ի Բարուախօս գրոց, խորագրով, (տես § 253.) երրորդ մը կայ մեր Գ առումնադարանի թ. 398 ձեռագրին սկիզբը¹, 26 կտոր առակներ, որ մասամբ կան Աղուեսագրոց մէջ եւ մասամբ անոնց կարգէն են, զոր ունի նախընթաց F հաւաքումն. (տես § 254.) Ուրիշ հաւաքում մը 26 կտորով ունի մեր Գ առումնադարանի թ. 29 ձեռագիրն², որ ՌՁԴն (= 1746) տարին գրուած՝ կը պարունակէ Բարուախօսի, Գոշի Առակներու հետ Ողբիմիանու առակները (թղ. 57ա եւն) եւ ասոնց կից յիշեալ կտորները (թղ. 61բ—72բ.) Գարձեալ ուրիշ նման հաւաքումն է զոր կը գտնենք մեր Գ առումնադարանի թ. 260 ձեռագրին մէջ³ (թղ. 7ա—13բ) այս խորագրով՝ «Գրէր առակց ասացեալ սուրբ Վարդապետին Վարդապետի պէտս հոգոց եւ մարմնոց, շէր Ժողովուրդի Էրեմի Դուռնոց» ներքեւ Բովնիշի։ Ամենայն աստուածներէն գիրք առական, եւն. ուստի սկիզբը համեմատն անոր զոր գտնենք Վարդանանց G հաւաքումն (համա. § 125) մէջ, ինչպէս նոյն տեղ նշանակեցինք։ Հաւաքումն թերի է, սակայն կ'երեւայ «Վարդանանց» հաւաքմանց կարգէն (ծ խմբի տեսակէն), ուրոյն խմբագրութեամբ. (տես § 256.) Անեմագրոյն այս ամենն պարունակութիւնը մանրամասն համեմատած է Հայագէտը, եւ այսպէս կը գտնենք ընդարձակ համեմատական տախտակներ պարունակութեան F խմբի (ճխտ. ԻԱ), մեր Գ առում. թ. 398 (ճխտ. ԻԲ), թ. 29 (ճխտ. ԻԳ), թ. 260 ձեռագրաց (ճխտ. ԻԴ) եւ նմաններ։ Այս ամէն հաւաքմանց պատմութեան համար ժ.Է.—ժ.Ը. դարերուն՝ նշանակութիւն ունի մեր Գ առումնադարանի թ. 31 ձեռագրին (— որ ինչպէս վերը յիշեցինք, միակ ձեռագիրն է «Աղուեսագրոց» —) այն հաւաքումն որ այսպիսի խորագիր ունի (թղ. 21բ—107բ)՝ «Առակաց Բանի զեղանէի եւ իրարոց զեղանի յիշատակոց», որ

ընդհանուր խորագրին ներքեւ ամփոփուած են 192 «պիտանի» նիւթեր, առակներ եւ պատմութեանցներ։ Ետագրական ի սկզբան 52 կտորներու նիւթը մի առ մի կը ներկայացունէ համեմատական ճխտ. ԻԶ. (51 եւ 52 թուով պատմութեանցներու նիւթը ԸԶԳ—Արարի կենարեւ է, որ 1627—28ին, ուստի ժ.Է. դարէն կանուխ չեն, տես § 259.) Երկու ուրիշ հաւաքմանք կան Բերկինի Հայ ձեռագրաց մէջ, մին (Քարաւանցի թ. 90) ժ.Ը. դարէն ձեռագիր մ'որի միջին պլան՝ ունի (թղ. 145—197) «Առակք եւ պատմութիւնք զանազանք ի պէտս քարոզի առ ի դիւրստ հաստ ժողովուրդեան», բաղմութիւ մանր կտորներ, առակներ եւն, զորոնք՝ թուով 37՝ ընդարձակորեն մի առ մի յառաջ կը բերէ Հայագէտը (§ 261.) Նոյնպէս երկրորդ հաւաքումն Բերկինի թ. 95 ձեռագիրն⁴ մէջ՝ 28 կտորով, (մանրամասն տես § 262.) Վերջը պէտս նոյն կարգի պիտանեաց հաւաքում մ'ալ ունի էշմիսնի թ. 2282 («Մայր Ծուցակի» թ. 2238) ձեռագիրն, այն քարոզգիրքն զոր վերը (տես § 59) յիշելու առիթ ունեցանք, այս խորագրով՝ «Բանք պիտանիք եւ ոգէշահ Ժողովակ ի սուրբ գրոց առ ի խրատ մարդկան», Այս հաւաքումը Հայագէտը նշանակած է H առումով, եւ պարունակութիւնը համեմատու հաղորդելով առակ մ'ալ ռուս թարգմանութեամբ. (տես § 263—64.)

Թէ այս ամէն պիտանի հաւաքմանք մեծ նշանակութիւն ունին առակաց հաւաքմանց զարգացման լուսավորութեան համար, ինքնին կը հետեւի, այնու մանաւանդ որ այսպիսի «հոգեշահ» պատմութեանց եւ առակաց գրողներուն գիտունն եր ընդհանրացնել զանոնք ժողովրդեան մէջ՝ ազգային աշխարհական առասպելներն ու զոյցները մտնցնել տալու համար։ Այսպէս՝ օրինակի համար՝ Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ⁵ թէ «Դերեսն (Շնորհալի) արար եւ առաջ իրեղիւրդաւոր» (այլապէս) ի՞նչքան եւ հանելուկ, զե՛ ինչեւէ՛ առասպելաց զայն ասոսցեն ի գինարբուս եւ ի հարսանիս», Այս կէտը (տես

¹ Յետ «Ծուցակի», 850—51, թ. 398, թղ. 3ա—18բ
² Յետ «Ծուցակի» էջ 163—174, յաւակաւոր՝ 168բ
³ Յետ «Ծուցակի», 863—6, յաւակաւոր՝ 864բ, շեռագիրը բաւական հին է, գրուած 94թ (— 1420) տարին։

⁴ Բերկինի Ms. Or. Oct. 282, տես քարաւանցին «Ծուցակ» էջ 73։ Սկիզբը (թղ. 1—140) կայ օրինակութիւն մը ապագրեալ «գրոց»՝ «Գիրք պատասխանական օրոյն լիմանազ հարցանց օրոյն Կիրակի երեսուցեանց» յորում ծայրը՝ կ'ընէ զՎարդանի արարուն 1779 տարեթուով։ «Թղ. 140—4՝ Գիրք որ կ'որի օրհնութեանց», թղ. 197—208 «Թղ. Գրիտան. Գրագրեանց» էն։

⁵ Բերկինի Ms. Or. Oct. 341, տես քարաւանցին «Ծուցակ» էջ 77 (IV, 2—3) թղ. 193—5 եւ 201—233, որի յառաջ ու ետքը կան ծագելք։

⁶ Յետ Վերեսն. 1865, էջ 89, 90, Գրոց. 1858, էջ 86։

§ 266) կարեւոր է. բայց ոչ նուազ նաեւ այն թէ արդեօք եւ ի՞նչ ազդեցութիւն եղած է ասոց վրայ՝ ըլլայ հայ ժողովրդական ըլլայ աւելանալու եւրոպական: Յատկապէս վերջին տակաւին պարզաբանուած չի համարի հայագէտը, որովհետեւ միջին կը մնայ թէ ինչ ճամբով: եղած է ազդեցութիւնը, Ռուսոյ միայն պարզ տեղեկութեան համար կը յիշէ Jacobstի կարծիքը՝ որ Ռիբարդոսի Առեւտրային 1194ին արշաւանքէն դառնալուն պատճառ «Մարդ, Առեւ եւ Օձ» առական առթիւ կ'ըսէ թէ հոս ըլլալու է թերեւս բանալին յուրաբերութեան բերան խնահի հաւաքման մէջ մէկ կողմանէ եւ «Երեւմտ վարդապետի» (— որ թիւրիմացութիւն մըն է՝ ինչպէս ըստեցաւ —) հայերէն հաւաքման միւս կողմանէ, քանի որ կ'իշխէ որ Ռիբարդի թագուհւոյն՝ Բերնեգարիայի՝ հայրենիքն է, այն ժամանակ սերտ յարաբերութեան մէջ էր Հայաստանի հետ՝ եւ խափան ձեռննու, կ'պարտի արքային՝ զոր Ռիբարդոս վար առաւ, մի եւ նոյն ժամանակ Հայաստանի ալ իշխող եղած էր եւն: Գծուար է մեկնել թէ երբ եւ ինչպէս անցան եւրոպական աղբիւրներէ առականեր կ'իշխէին ծամբով ի Հայս, եւրոպական-առեւտրական ազդեցութիւն ուղղակի կ'ընայ գտնուիլ եւ կը գտնուի այն հայ գրականութեան վրայ որ անմիջաբար եւրոպացիութեան էր, եւրոպիոյ հայ վայելքերը մէջ, (որինակի համար Մայեռնոյի Հայտնուելը գրուած ժողովածոյն 21Բ = 1283 թուին² եւ նմաններ.) բայց յատկապէս առական հաւաքմանց համար այս ազդեցութիւնն ուղղակի ըլլալու չէ, այլ խրատականաց եւն, հայ թարգմանութիւններէն: Եւ այսպիսի թարգմանութիւններ բաւական կան, այսպէս Պետերբուրգի Ասիական թանգարանի թ. 7 ձեռագրին մէջ կայ հաւաքում մը խրատականաց լատիներէնէ թարգմանուած, այսպէս երբ Առաքել Դարբինցի (այս. Էմբ. 1884, էջ 315 — 16) կը յիշէ Սեփական վարդապետի թարգմանած «Բանք առականութիւն» եւ նմանները. (տես § 267.)

Ասիէ ետքը կը մնայ «Վարդանեան առական» հաւաքմանց այս ամէն յետաւորապէս խաւերուն բովանդակութեան վերլուծութիւն մ'ընել, զոր մանրամասն ըրած է հայագէտը՝ բազմաթիւ հատածներու մէջ (§ 268—296) զատաւորելով զանոնք աղբիւրաց, նիւթերու եւն կարգաւ: Եւ որչափ բազմազան պատկեր մը կը ներկայանայ

¹ Jacobs, the Fables of Aesop, I, 184 ff.

² Յն է. Գ. Գալեֆեանտէս «Յուլիոն Միւնիսի» Անտիգոն, էջ 10:

մեր առջեւ. նիւթեր առնուած չին ուշոր կտակարանէ (§ 268—69), վարդապետականք, մեկնողականք ու զարդականք, հոգեւոր-խրատականներ, զուարճալիք (§ 270—76), արեւելեան զբոյցներ՝ առականք «Գալիլական եւ Գիմնական» առականքներ (§ 277), ետովականք (§ 278), «Յուլիական» եւ Եւրոպական, զբոյցներ (§ 279), բայց ի պլուսայ ուրիշ աղբիւրներէ՝ յատկապէս իսլամականներ ալ (§ 282), զբոյցներ Աշխարհագրի Մականգնացող կենսական (§ 285), վճիռներ իմաստնոց ու Ս. Հայր, առանձնէր ու ասացուածներ, նաեւ հայ բնչկարաններ նիւթեր (§ 290), առանձնէր հայկական կենսական եւ ժողովրդական առանձնէր (§ 292—93), առականներ աղբիւրն ծագմանը (§ 294) եւն եւն: Այսպէս որ այս վերջին առականները կ'ընեն համարիլ կերպով մը նաեւ պատկերացումն միջնորդական հայկական ընտանեկան կենաց. (§ 295) Ռուսիանսիրութեան այս մասը կ'աւարտի «Բանք վան խաբող աղուետուն եւ շարութեան նորա, ընդարձակ հետաքրքրական առականք» յիշատակութիւն. (§ 296):

Թէ այս բազմառանգ նիւթերով մեծաքանակ խմբերը, զորոնք համառօտի յիշեցնէր (տես հայագէտին § 270—294), վարդանայ չեն վերաբերիլ, խնդրոյ ասկ չի կրնար ըլլալ. ուստի ասոնք յետաւորապէս եւ զարգացումն են, առական հաւաքմանց ձեռնարկներ են: Վարդան Արքեպիս, Թ. Գ. Գարու Նշանաւոր քարոզաբանն ու խրատարանն, իւր առականներ գրած է որոշ ուղղութեամբ եւ բոլորովին ուրիշ աղբիւրներէ քաղելով անոնք նիւթերը. (տես § 298.) Բայց աստի այն բազմաթիւ կտորներուն, որոնք այսօր «Վարդանեան» հաւաքմանց մէջ մտած կուտակուած են, վարդանայ չըլլալուն այլ օտարաբանութիւն նաեւ արտաքին նշաններ: Այս կէտին նկատմամբ ընդարձակ կը խոսի հայագէտը բազմաթիւ հատածներով (§ 299—310), անշատ լավ եւ որոշելով բազմաթիւ խմբեր այսպիսի օտար նիւթերու: Նախ որ շատերն հաւաքմանց մէջ ալ պահած են իրենց օտարութեան յայտնի

¹ Հայագէտը կը խօսի յատկապէս «Ճուհի միւսին» մասին, բազմաթիւ մատենախօսական տեղեկութիւններ ալ հաղորդելով՝ էջ 248 Կրտս:

² Հայագէտը հրատարակած է զայս՝ առաջ թանգարանական մ'ալ Հար. Գ. 177—192: Նաեւ հրատարակած է «Բանքեպիս» 1891, էջ 193—8, իտալերէն՝ հանդիմանեալութեան Եւ Նաեւ թիւրքերէն հայագէտ Ե. Յեղոյնի Ի պարբերականին La Cultura 1892, Nr. 9—10 (Հմտ. Բով. 1882, էջ 308—311.) Ընդարձակ քաղումներ է. Ղ. Յեղոյնի «Հետաքրքրականութիւն» Բ. 323—331. (տես «Հանգիստ», 1891, էջ 329—31.)

